

הנאורות הגרמנית ופשוטי-העם

1789-1750

תקציר המחקר

האם אפשר לבער את העוני ואת הבורות ולהפיץ את הנאורות? האם העניים אחראים לגורלם? האם פשוטי-העם (Das Gemeine Volk) מסוגלים לשיקול-דעת מוסרי? במהלך המחקר נבחנו השקפות אופייניות של הנאורות דוברת הגרמנית אודות פשוטי-העם בשנים 1789-1750. במחקר המודרני הוגדרו פשוטי-העם כמי שהיו נתונים על-הסף בין מגורים ומזון קבועים, לבין גזירת נדודים ורעב. היו אלו איכרים שהשטח אותו עיבדו הספיק בקושי לפרנסתם, שוליות, משרתים ורוכלים, שכמעט לא ניתן להבחין בינם לבין הנוודים. לא ניתן להעריך את מספרם, שגדל בשנים של בצורת או מלחמה והצטמצם בשנים טובות יותר. אך מחקר הזה לא ילמד דבר על פשוטי-העם עצמם אלא יבחן את העמדות של המשכילים דוברי הגרמנית כלפיהם בשליש האחרון של המאה השמונה-עשרה.

בעת החדשה המוקדמת הוגדרו פשוטי-העם (Volk),¹ על דרך השלילה: הם לא היו אצילים או אנשי כנסייה, ובמאה השמונה-עשרה, הם הוגדרו גם כמי שאינם בורגנים. מאז משלהי המאה השבע-עשרה ציירו המשכילים הבורגנים באמצעות ההשכלה או העדרה את הקו המפריד בינם לבין פשוטי-העם. לייבניץ (Leibniz, 1717-1646) למשל, תיאר את חייהם כגילוי הנחות ביותר של הרוח האנושית.² אולם, במהלך שנות השישים התחדדו ההבחנות המבוססות על מצבם הכלכלי, ופשוטי-העם הוגדרו כמי שסובלים ממחסור, רעב ונדודים. ההשחתה המוסרית הוצגה כתוצר נסיבות אלו.³ על-פי גישה זו לא בורות או עצלות הביאו על פשוטי-העם את גורלם אלא הסדר הכלכלי והחברתי אשר הותיר אותם

¹ Reinhart Koselleck, "Volk, Nation", *geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hrsg. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972-1997) 7: 314.

² Gottfried Wilhelm Leibniz, "Ermahnung an die teuscher, ihren Verstand und Sprache besser zu üben, samt beigefügten Vorschlag einer teuchgesinnten Gesellschaft", 1697, in: *Politische Schriften* (Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt, 1966-7), II: 67.

³ Isaak Iselin, *Versuch Über die gesellige Ordnung*, (Basel: Johann Schweighauser, 1772).

חשופים ופגיעים לתנודותיה של הכלכלה. גישה זו לא הפכה לעמדה מוסכמת או נפוצה אך היא ניצבה לנגד עיני הפיזיקרטים כאשר קראו לרפורמה כלכלית ולתיקון מצבם של פשוטי-העם.

המחקר נפתח עם פרסום המאמר של רוסו בתשובה לשאלת האקדמיה של דז'ון : האם ביסוס המדעים והאמנויות תרם לזיכוכ המידות? בכתביו המוקדמים הצביע ז'אן ז'אק רוסו על המדעים, האומנויות, המסחר, המשטר והחוק, כמקור לעוני ולהשחתת המידות. העוני שוב לא תואר בכתביו כמידה טובה ואף לא כביטוי לרצון האל. בד בבד, האדם העני שוב לא תואר כעצל, בור ומושחת מטבעו. האחריות על מצבו של העני הוסרה מכתפיו של הפרט והוטלה על הסדר הכלכלי-פוליטי. במחקר זה לא בחנתי את התרומה של רוסו למהפכה הצרפתית, עניין מרתק אך מוטל בצדק בספק. כמו כן לא שאלתי על ההשפעה או על הפירוש שניתן למשנתו של רוסו במרחב דובר-הגרמנית. עניין שהיה מרחיק אותי מן המטרות המקוריות של המחקר ומן הדיון בשאלות שהוצגו למעלה. אולם, רוב ההוגים והיוצרים בהם עסקתי התייחסו במפורש בכתביהם לביקורת הכלכלית-פוליטית של רוסו והתמודדו עמה. המחקר נפתח לכן עם פרסום המאמר הראשון של ז'אן ז'אק רוסו בשנת 1750 ומסתיים במהפכה הצרפתית.

במהלך המחקר התמקדתי בכתביהם של הוגים שונים מאד זה מזה כיוהאן גוטפריד הרדר (Herder, 1803-1744) ואיזק איזלין (Iselin, 1782-1728), לצד סופרים מזרם הסער והפרץ. הוגים אלו נבחרו מפני שלקחו חלק בשיח משותף וניתן לתאר באמצעותם מחלוקת ברורה. רוב ההוגים והיוצרים בהם עסקתי קראו זה את כתביו של זה, הגיבו זה לזה ולעתים אף נפגשו או אף קיימו קשרים אישיים במשך שנים ארוכות. כך ניתן היה לשחזר מחלוקת ממשית ולא רק דיון מופשט. להצעות השונות בדבר מאפייניהם, מעמדם, ואמצעי התיקון הדרושים לשם שיפור מצבם של פשוטי-העם לא היו תוצאות קונקרטריות מיידיות, אך הצעות אלו היו חלק אינטגרלי מהשקפת עולמם הפוליטית. אין להפריד בין התמיכה של המשכילים השונים בהם עסק מחקר זה באצולה, במלוכה או במלוכה קונסטיטוציונית על פי המודל הבריטי, במרקנטיליזם או בפיזיקרטיה לבין עמדותיהם ביחס לפשוטי-העם. המחקר לא אמנם מציע סקירה מלאה של כל העמדות בנושא בתקופה הנדונה, אך הוא משרטט כיווני מחשבה מרכזיים. במהלך המחקר נבחנו חמש השקפות עולם שונות של אינטלקטואלים גרמנים ביחס לפשוטי-העם :

1. **ההשקפה האידיאלית** באה לידי ביטוי בשירי הלל לחיים של הסתפקות במועט. הרועה והאיכר ייצגו בשירים אלו את התום ואת האמונה הזכה. הללו אפשריים לכאורה רק בכפר, הרחק מן העיר, המסחר וחיי החצר. אך האיכרים שתוארו בשירים אלו היו פאסיביים, כשרווחתם הצנועה תלויה

ברצון האל וברצונו הטוב של המלך. המידה הטובה שלהם באה לידי ביטוי בנכונות לקבל בהשלמה את גורלם ולשמוח בו. לכאורה נכתבו שירים אלו עבור האיכרים, ולעתים רחוקות ניתן בקבצי השירה ובאלמנטים הללו מקום לשירה שנכתבה לכאורה על ידי בני השכבות הנמוכות. בפועל פורסמו השירים בכתבי-עת וקבצי שירה שנועדו לקהל הבורגני המשכיל, כחלק מן הביקורת על חיי העיר וחצר האצולה. מצד שני, כאשר התדרדרו פשוטי העם לכלל עוני קשה ונוודות הם נחשבו לראויים לכל גינוי. גורלם הוסבר בנטייתיהם המושחתות, עצלותם, בורותם ואזלת ידם. האיכרים, כמו גם פשוטי-העם בערים, תוארו כמי שמונעים על ידי ריגושים ורשמים, ואינם מסוגלים לשיקול דעת תבוני.

2. **ההשקפה הפטרונית הנאורה:** על פי השקפה זו, מחשבה רציונאלית, נקייה מאמונות תפלות, תתכן רק בקרב מי שיש לו פנאי והשכלה. פשוטי-העם אינם מסוגלים לחשיבה רציונלית, ולא יהיו מסוגלים לכך בעתיד הנראה לעין. ההיסטוריה ותהליך הקדמה תוארו על-ידי אנלוגיה בין תולדות המין האנושי לבין ההתפתחות של האדם מילדות לבגרות. בדומה לילד, גם המין האנושי מוכרח להתפתח בהתאם לשלבים קבועים מראש. באנלוגיה זו יוחד לפשוטי-העם מעמד דומה לזה של התינוק או של הילד, הזקוק להדרכה ולחינוך מידי האל, הטבע או האדם המשכיל.

3. **ההשקפה החברתית:** במרחב דובר-הגרמנית ההשקפה החברתית באה לידי ביטוי במאמץ המתמשך של איזק איזלין לנסח עקרונות פילוסופיים, היסטוריים וכלכליים אשר יצדיקו בקרה וצמצום של אי-השוויון הכלכלי, ההולך וגדל הודות להתפתחותו של המסחר הבינלאומי והמדיניות המרקנטיליסטית. השקפה זו פותחה כחלק מחיפוש אחר העקרונות הכלכליים אשר יבטיחו צמיחה כלכלית ואת עשרה של העיר או של הממלכה. בהשראתה של האמונה הפיאטיסטית, היא לוותה בקריאה לכינונה של חברה שבה כל אחד יעבוד בה כפי יכולתו ויקבל לפי צרכיו, ולהפצת הנאורות בקרב פשוטי-העם. מסכת הנימוקים של איזלין התבססה תחילה על האמנה החברתית, לאחר מכן על הפילוסופיה של ההיסטוריה ולבסוף על השיטה הכלכלית הפיזיוקרטית. הנחת המוצא לאורך כל הדרך היתה, כי מדינה שבה האיכר ושכיר-היום אינם יכולים להתקיים מפירות עבודתם היא מדינה שבה שוררת עריצות. איזלין ניסה לתת מענה לאתגר שהציב רוסו ולטעון, כי אינה מהווה מכשול בפני קיומה של חברה המבוססת על החירות, הנאורות והמידה הטובה. הניסיון של איזלין תואר במחקר זה כתהליך מתמיד של חיפוש וטעייה, תוך בחינה חוזרת ונשנית של המשנות הכלכליות בנות הזמן. בסופו של יום איזלין אימץ הגדרה חדשה של חברת השדרות, שנשענה אך

ורק על התפקיד הכלכלי שממלא כל אדם במערכת הכלכלית ובאימוץ השיטה הפיזיוקרטית. השקפה זו וודאי לא היתה מוסכמת, אך היא היתה מוכרת בקרב המשכילים, ועוררה דיון ומחלוקת במהלך שנות השבעים והשמונים של המאה השמונה-עשרה.

4. **ההשקפה התרבותית:** הרדר היה הנציג המובהק של ההשקפה התרבותית, והצביע על את הערך הטמון בתרבותם של פשוטי-העם. הרדר הקנה ליצירה הספרותית העממית ערך חדש, שלא היה מוכר קודם לכן, ורומם בכך את ערכם של פשוטי-העם. אך האם הקנה בכך מעמד וערך לפשוטי-העם עצמם, או חיפש אחר פתרון לבעיית העוני או לביעור האמונות התפלות? הרדר טען, כי אי-השוויון שורר באופן טבעי בין בני אדם ובין אומות, וכי הניסיון לבטל או לצמצם את אי-השוויון טומן בחובו דיכוי מסוג חדש, לא יתן מענה לבעיית העוני, אך יערער את הסדר החברתי. לכן, יש לאפשר לכל פרט ולכל אומה להתפתח באופן טבעי ובהתאם לחוקיות פנימית, בדומה לאופן בו מתפתח האדם מילדות לבגרות, ובלא לכפות את כושר ההפשטה של האדם המבוגר ושל האנושות הבוגרת, על השלב המוקדם והילדותי.

5. **ההשקפה האידיאלית החדשה:** ביצירותיו המוקדמות של יוהאן וולפגנג גתה (1749-1832), מתקופת הסער והפרץ, ניתן לזהות את מה שכונה במחקר זה ההשקפה האידיאלית החדשה. מיצירות אלו נשקף היחס האמביוולנטי של המשורר כלפי פשוטי-העם. יחס זה נע בין אימוץ של אלמנטים מתוך ההשקפה האידיאלית המוקדמת לבין הזדהות עם ההשקפה התרבותית של הרדר, אשר קידשה את ההתפתחות החופשית והאוטונומית של הפרט והאומה. אך לצד ביקורת נוקבת נגד חצרות הנסיכים והערים הסוחרות, כמו גם נגד התרבות והנורמות החברתיות אשר הציבו על האדם שורה של מגבלות מלאכותיות, הזהיר גתה מפני הערך התרבותי שהעניק הרדר לפשוטי-העם, ומפני המכנה המשותף שמצא הרדר בין כל שכבות החברה, תוך שהוא מבליט את היסודות הלא-רציונאליים ואת חוסר היכולת של פשוטי-העם לפעול על פי שיקול דעת תבוני ומוסרי.

ניתוח ההשקפות הללו נערך במהלך המחקר, ככל שרק ניתן, על פי סדר הופעתן מאמצע שנות החמישים עד אמצע שנות השמונים של המאה השמונה-עשרה, וזאת על מנת שניתן יהיה לתאר אותן כדיאלוג ולחשוף את ההתפתחות ואת השינויים שהתרחשו במהלך התקופה הנדונה. ההשקפה החברתית וההשקפה התרבותית נדונו כתשובות שונות לטענה של רוסו, כי אי-השוויון אינו טבעי או הכרחי, וכי הקדמה, באמצעות האמנות, המדעים והמסחר, מחוללת את אי-השוויון, מגדילה את הפערים הכלכליים בין בני האדם ומשחיתה את מידותיהם. הצעתי לכן להסביר את הדיון במעמד ובמצבם של

פשוטי-העם כחלק מן הביקורת כנגד המרקנטיליזם. במהלך המחקר נבחן היחס של הנאורות הגרמנית לקמרליזם, למרקנטיליזם ולפיזיוקרטיה. הקמרליסטים והפיזיוקרטים הדגישו את החשיבות של החקלאות לשגשוגה של המדינה, אך רק הפיזיוקרטים התנו את השגשוג של המדינה בכך שזו תבטיח תנאי קיום בסיסיים לכל תושביה. בד בבד הציעה השיטה הפיזיוקרטית תיאור חדש של חברת השדרות והגדירה מחדש את מעמדם של פשוטי-העם על פי תפקידם במחזור היצור. השקפה זו לא הפכה כידוע להשקפה המקובלת והדומיננטית במרחב דובר הגרמנית אך היא היתה חלק משיח הנאורות וההכרות עמה עשויה להאיר באור חדש את הביקורת של הרדר על הנאורות.

הרדר ואיזלין הוצבו במהלך הדיון זה מול זה כשני מבקרים מובהקים של המדינה הסוחרת. הן הרדר והן איזלין טענו, כי לא הגורל ואף לא המידות המושחתות הביאו את פשוטי-העם אל עברי פי פחת ושניהם מתחו ביקורת על הכלכלה המרקנטיליסטית. אך כאשר בוחנים את הביקורת ואת תכניה נחשפת המחלוקת ביניהם סביב השאלה האם וכיצד יש לתקן את מצבם של פשוטי-העם. הרדר האדיר את התרבות ואת השירה של פשוטי-העם, ואת ההתפתחות האוטונומית של האדם והעם. מאחורי הדימויים המופשטים והאמונה בקדמה, טען הרדר, מסתתרת העריצות שאת תוצאותיה ניתן לראות במחיר הכבד ששילמו העמים באפריקה ובאמריקה בעקבות הקולוניאליזם והעבדות. התוכניות לתיקון ולשיפור המין האנושי אינו אלא הצדקה שמספקות הממלכות הסוחרות, המבקשות לעצב את כל בני האדם בדמותן. מכאן גם הביקורת כנגד הניתוח ההיסטורי אשר הציב את האדם ככח המניע, המעצב ומשכלל את האנושות. הטבע והתוכנית הגדולה של האל הם המחנכים של האדם. לכן החינוך והעיצוב של המין האנושי מתרחשים בתהליך איטי והדרגתי, בהתאם לתוכנית הידועה לאל בלבד, ומתממשת הודות למפגש בין האדם לבין הטבע. איזלין, לעומת זאת, קרא להקטנת אי-השוויון ולטיפול בעוני, כמקור לרווחת הפרט ולעשרה של המדינה, וכאמצעי לביעורן של האמונות התפלות.